

dr hab. Marcin Ignaczak, prof. UAM
Wydział Archeologii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

OCENA

ROZPRAWY DOKTORSKIEJ MGR GRZEGORZA SZCZURKA: „PLESZEWSKI MIKROREGION OSADNICZY SPOŁECZNOŚCI ŁUŻYCKICH PÓL POPIELNICOWYCH W PÓŹNEJ EPOCE BRĄZU I WE WCZESNEJ EPOCE ŻELAZA”, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań 2020.

Przedłożona mi do oceny praca doktorska mgr Grzegorza Szczurka jest obszernym studium osadniczym dotyczącym łużyckich pól popielnicowych w południowo-wschodniej Wielkopolsce. Jest ona ukoronowaniem wieloletnich studiów Autora dotyczących epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Warto w tym miejscu stwierdzić, że Doktorant jest osobą doskonale przygotowaną warsztatowo do podjęcia tej tematyki badawczej, co potwierdza jego dotychczasowy dorobek naukowy na który składają się m.in. dwie obszerne monografie poświęcone cmentarzysku w Szadku i osadzie obronnej w Grodzisku.

Równie okazała jak dorobek mgr Grzegorza Szczurka jest jego rozprawa doktorska, obejmująca dwa obszerne tomy. Już po pierwszym przejrzeniu można nabrać przekonania, że stanowi ona kompendium wiedzy do poznania osadnictwa pradziejowego od epoki brązu do epoki żelaza na obszarze mikroregionu Pleszewskiego.

Zawiera ona, wraz z nienumerowanym „Zakończeniem”, dziewięć rozdziałów: (1) Zagadnienia wstępne; (2) Analiza typologiczno-chronologiczna ruchomych źródeł archeologicznych; (3) Charakterystyka osadnicza, (4) Obrządek pogrzebowy; (5) Wybrane aspekty paleobiologicznej i paleodemograficznej charakterystyki społeczności pleszewskiego mikroregionu osadniczego; (6) Chronologia i periodyzacja pleszewskiego mikroregionu osadniczego; (7) Pleszewski mikroregion osadniczy na tle nadodrzańskich ugrupowań łużyckich pól popielnicowych, (8) Katalog materiałów źródłowych z cmentarzysk społeczności łużyckich pól popielnicowych w Brzeziu, stan. 29 i Pleszewie, stan. 2 i 7. Zamyka ją bibliografia, a łącznie składa się z 1739 stron w tym: 40 stron szczegółowej literatury, 304 rycin, 19 tabel, 25 planów, 202 tablic. Treść pracy została uzupełniona przez 8 aneksów specjalistycznych z

których wnioski zostały wykorzystane na stronach pracy. Stanowiący jej zasadniczą część obszerny katalog składa się z 636 stron, którym odpowiadają wymienione już 202 tablice. Warto podkreślić, iż jego struktura została opracowana w taki sposób, aby mógł być czytany także jako samodzielna publikacja, a numeracja tablic umożliwia ich niezależne cytowanie także w części analitycznej.

W tak skonstruowanej pracy na punkt pierwszy wybija się wyrażony *explicite* cel, którym było „przedstawienie stosunków osadniczych w mikroregionie pleszewskim” dające w efekcie próbę rekonstrukcji modelu społeczno-kulturowego pomiędzy drugą połową II a pierwszą połową I tys. p.n.e. W części zatytułowanej „zagadnienia wstępne” Autor jasno i precyzyjnie definiuje więc zakres swych zainteresowań badawczych w odniesieniu do przestrzeni i czasu, przy czym już w tym momencie pojawia się pytanie czy na tak zdefiniowanym „poligonie” badawczym uda się przeprowadzić zadowalającą analizę. Wątpliwości wynikają z oczywistych braków, jakich należy się spodziewać w interpretacji osadnictwa na podstawie badań powierzchniowych oraz szczegółowych obserwacji źródeł sepulkralnych z trzech opracowanych szczegółowo obiektów. Za ryzykowne uznałbym zapisane w tym miejscu stwierdzenie, powtórzone za Andrzejem Mierzińskim, iż „cmentarzyska uznaje się za wyznacznik każdej populacji lokalnej, a tym samym jej ekumeny”. Brak zadowalających podstaw do analiz osadniczych nakazuje zastanowić się nad zasadnością tytułu pracy, bowiem równie uprawniony byłby np. „Obrzędowość pogrzebowa w pleszewskim mikroregionie osadniczym”.

Szczegółowa lektura pracy rozwiewa te początkowe wątpliwości i wskazuje, że prezentowana dysertacja mogłaby stanowić podstawę dwóch rozpraw doktorskich, jednej poświęconej osadnictwu, a drugiej szczegółowym aspektom obrządku pogrzebowego. Obydwa wątki są bowiem w pracy przedstawione niezwykle kompetentnie i wyczerpująco. Niestety, nie możemy w toku jednej procedury nadać dwóch tytułów doktora, więc w dalszej części recenzji zajmę się szczegółową analizą jej zawartości i zwartości tez opisujących pleszewski mikroregion osadniczy.

Baza źródłowa opiera się na informacjach pochodzących z 212 stanowisk, z których 17 ma inwentarze istotne analityczne. Pozostałe dostarczyły 1217 fragmentów ceramiki i kilkudziesięciu wytworów metalowych. Kontrastuje to z zasobnością trzech wykorzystywanych w analityce cmentarzysk, z których pochodziło 2135 naczyń (1376

istotnych typologicznie). Dysproporcja ta spowodowała, iż podstawowe informacje typologiczno-chronologiczne pochodzą z „reperowych” zestawów sepulkralnych oraz skarbów, które „organizują” informacje źródłowe i są punktem odniesienia do dalszych analiz. Taki sposób budowania narracji uznać trzeba za właściwy i umożliwiający zrealizowanie ambitnego celu jakim jest charakterystyka osadnictwa.

Analiza typologiczno-chronologiczna została przeprowadzona z niezwykle precyzją, a wykorzystane w jej toku sprawdzone schematy skonstruowane dla obszaru Wielkopolski zachodniej, pozwalają na stworzenie szeregów typologicznych z mikroregionu pleszewskiego. Potraktować to należy jako znaczący sukces badawczy Doktoranta, przy czym zastanowienie budzić może tylko fakt, na ile zaobserwowane różnicowania opisują obrzędowość pogrzebową i na ile można je włączać do szczegółowych badań osadniczych (przy znaczącym niedoborze materiałów osadowych). Kwestią dyskusyjną jest bowiem zarysowana w pracy frekwencja form ceramicznych na stanowiskach i ich reprezentatywność, wobec skrajnie różnych obserwacji pobliskich obszarach. W podobnym duchu należałoby komentować spostrzeżenia dotyczące „czułości” chronologicznej niektórych form naczyń (np. garnków), czy też łączenie w jedną grupę zupełnie inaczej interpretowanych w kontekstach osadowych kubków i czerpaków (pełniących różne funkcje). Czy jest to uproszczenie „archeologii funeralnej” pozwalające widzieć w naczyniu „typologiczny” dar grobowy (przystawkę) w oderwaniu od jego funkcji? Takie wątpliwości budzi zawsze analityka „jednostronnych” zestawów źródłowych.

Te drobne mankamenty nie są jednak w stanie przesłonić atutów tej części pracy. Zwraca bowiem uwagę komplementarność wniosków, szeroki kontekst obserwacji czy też bogaty zestaw wykresów i diagramów pozwalających dostrzec istotne różnice w poszczególnych grupach typologicznych. Zaryzykowałbym nawet stwierdzenie, że oceniana praca jest najlepszym pod tym względem opracowaniem, jakie udało mi się do tej pory przeczytać. Niewątpliwą bowiem zasługą Doktoranta jest przedstawienie wszystkich wniosków w szerokim kontekście funkcjonalnym, niezależnie od faktu czy opisy dotyczą grup morfologicznych ceramiki, jej zdobnictwa lub technologii czy też bardziej czułych analitycznie wytworów metalowych. Z zauważalnym pietyzmem Autor podchodzi do każdego faktu jednostkowego, a prawdziwym „majstersztykiem” jest udana deszyfracja jedynej na badanym obszarze artefaktu interpretowanego jako lustro. Dostrzegalna w tym przypadku

rzetelność badawcza jest typowa dla całej pracy i pojawia się także w kolejnych jej częściach, nieustannie przekonując do bardzo wysokich kompetencji mgr. Grzegorza Szczurka.

Kolejna część poświęcona „charakterystyce osadniczej” jest odpowiedzią Autora na wspomniane przeze mnie wcześniej „braki bazy źródłowej”. Znajdujemy w niej rzetelną analizę wszystkich elementów mających wpływ na osadnictwo na badanym obszarze. Punktem wyjścia są uwarunkowania środowiskowe omówione w kontekście położenia, hipsometrii, hydrologii, geologii oraz palinologii. Wnioski znacząco wzbogaca perswazyjna szata graficzna (będąca autorskim opracowaniem). Na tak zarysowane tło nałożone zostały obserwacje płynące ze źródeł archeologicznych, co pozwala na ich właściwą interpretację i jednoznaczne odniesienie do wcześniejszych obserwacji analitycznych. Warto w tym momencie pochwalić wnikliwość badawczą Autora, bowiem nie poprzestaje on na skrótowych analizach osadniczych, ale potrafi w każdym momencie poszerzyć charakterystykę o krytyczne omówienie dotychczasowych koncepcji i obserwacji (dobrym przykładem są cenne refleksje na temat „idola chlebkowatego” pochodzącego ze stanowiska Piłat-Oszczywilk). Na tym poziomie refleksji istotne są wnioski płynące z analizy struktur osadniczych metodami matematyczno-statystycznymi. Wykorzystane metody grupowania stanowisk archeologicznych pozwalają na obiektywne wnioski dotyczące potencjalnych granic skupisk osadniczych, a w efekcie definiują przestrzennie pleszewski mikroregion osadniczy w wielu kontekstach środowiskowych. Za trafne z tej perspektywy uznać należy wnioski dotyczące miejsca cmentarzysk w lokalnej strukturze osadniczej i w krajobrazie kulturowym. Ich peryferyjny charakter ma związek z funkcją wyznaczania granic skupisk. Idee tą należy uznać za trafne rozwinięcie koncepcji już funkcjonujących w literaturze przedmiotu i skutecznie falsyfikowanych przez badania empiryczne. Cenne są także uwagi na temat mikroregionalnego zróżnicowania osadnictwa w dobie ŁPP, bowiem w aglomeracji pleszewskiej można wyodrębnić kilkanaście struktur, które mogły się wzajemnie przenikać (w toku analiz nie zidentyfikowano pustek osadniczych).

Dalsza część pracy została poświęcona obrządkowi pogrzebowemu, co jest logicznym rozwinięciem też zawartych w opracowaniu osadnictwa. Wyjątkowa pozycja, przyznana w nim cmentarzyskom, zostaje tu obudowana o liczne i inspirujące wnioski dotyczące klasyfikacji obiektów grobowych, form grobów, pochówków, ich wyposażenia oraz analiz przestrzennych. Zaprezentowane wnioski zostały sformułowane w oparciu o wcześniejsze, kanoniczne koncepcje Tadeusza Malinowskiego oraz Jacka Woźnego. Wszystkie obserwacje

przedstawiono w sposób czytelny, zarówno w wersji narracyjnej jak i graficznej. Wyjątkowa pozycja opracowanych w tej maksymalnej skali, cmentarzysk z Brzezia, stan. 29 i Pleszewa stan. 2 oraz stan. 7, nie budzi zastrzeżeń od strony formalnej (zainteresowań Autora), stawia jednak pytanie o reprezentatywny charakter tych nekropoli w badaniach całej aglomeracji pleszewskiej. Wątpliwości niweluje postawa Autora, krytyczna wobec wniosków pozyskiwanych na niewielkiej lub niereprezentatywnej próbie obserwacji.

Za najcenniejszy fragment tego rozdziału, oprócz szczegółowych informacji na temat cech pochówków, uznaję wyniki analiz dotyczących piaszczystych wypełnisk pojemników z wykorzystaniem chromatografu gazowego i cieczowego, a także samych naczyń przy użyciu badań chromatograficznych. Aż żal, że rozbudowana analityka chemiczna mogła dotyczyć tylko 11 naczyń wraz z zawartością, bowiem wnioski uznać należy za ważne i inspirujące. Przy obecnym zaawansowaniu metodycznym warto byłoby tego rodzaju studia powtarzać i rozszerzać. Za kluczowe należy uznać stwierdzenie, iż „typ morfologiczny pojemnika nie determinował jego ściśle przypisanej funkcji i naczynia w przeważającej większości nie służyły wyłącznie do [przechowywania] jednej kategorii produktów spożywczych”. W tego rodzaju studiach tkwi potencjał przyszłych badań typologiczno-funkcjonalnych nad źródłami ruchomymi, bowiem już od wielu lat najważniejszą barierą dla archeologa jest aby, parafrazując Norwida „odpowiednie dać rzeczy słowo”, a mówiąc bardziej naukowo odnaleźć w typologii wymiar „typu realnego”. Praca Pana mgr. Grzegorza Szczurka tego stanu rzeczy jeszcze nie zmienia, ale jest krokiem w dobrym kierunku, podjętym w trudnej sytuacji, gdy znacząca część badań źródłowych została wykonana w długim okresie czasu przez różne zespoły badawcze.

Podobnie jak studia ceramologiczne, wiele innych aspektów tej części pracy zostało potraktowanych w nowatorski i inspirujący sposób, czego przykładem jest chociażby interpretacja zawartości popielnicy przy użyciu tomogramu. Tego rodzaju doświadczenia znacząco rozszerzają zakres wnioskowania i pozwalają na bardziej dynamiczną budowę narracji.

Reasumując, właściwie każdy aspekt obrzędowości pogrzebowej został w tej części pracy oceniony i doceniony. Nie dziwi więc, że rozdział ten jest najbardziej obszernym (liczy 140 stron), a jego zwieńczenie dotyczące analizy przestrzennej nekropoli uznać można za wzorcowy model opracowania, inspirujący i narzucający najlepsze rozwiązania analityczne. Możemy, oczywiście dyskutować, czy elementy wyodrębnionych, na podstawie analizy

wielocechowej, skupisk odpowiadają sytuacji realnej, czy też są jej numerycznym kwantyfikatorem. Niezależnie jednak od skali dyskusji przyznać trzeba, że tylko elementy szeroko stosowanej teorii nauk społecznych umożliwiają dalszy postęp w dziedzinie interpretacji zachowań przeszłych społeczeństw.

Za wyraz rzetelności badawczej Doktoranta uznać należy niezwykle szeroki zakres studiów nad wybranymi aspektami paleobiologicznej i paleodemograficznej charakterystyki społeczności pleszewskiego mikroregionu osadniczego. Można wręcz napisać, iż zostały one zreferowane z perspektywy zastosowania maksymalnie szerokiej listy ścieżek interpretacyjnych. Ma to swoje niewątpliwe plusy i jest dowodem na erudycyjność Autora i pozwala jednocześnie zwrócić uwagę na możliwe paradoksy w interpretacji nie do końca rozpoznanych struktur grzebalnych. Odpowiedzią na zarysowane problemy badań paleodemograficznych jest próba zbudowania właściwego modelu, opartego na pomysłach odtworzenia rzeczywistych granic nekropolii. Przeprowadzone w tym celu badania nieinwazyjne miały pionierski charakter i posłużyły do zracjonalizowania obrazu przeszłego osadnictwa. Otrzymane wyniki odbiegają od znanych z literatury modelowych ujęć i znacząco (wobec dotychczasowych ustaleń) ograniczają potencjał demograficzny ludności zamieszkującej aglomerację pleszewską. Ta ścieżka interpretacyjna dowodzi zarazem jak potrzebne są nowe inspiracje w dziedzinie badań osadniczych.

Szczegółowe studia nad chronologią i periodyzacją pleszewskiego mikroregionu osadniczego zawarte w rozdziale VI stanowią jeden z ważniejszych elementów pracy. Podobnie jak w rozważaniach dotyczących cech pochówków czy paleodemografii w części tej odnajdujemy bardzo wiele pozytywnych tropów i ścieżek interpretacyjnych, które wymagają dalszego rozwijania. W tym miejscu nie chodzi o krytykę podejścia Autora lecz o przebijający ze stron dysertacji i nie wyrażony *explicite* wniosek, dotyczący ograniczonego potencjału dotychczasowych ustaleń typologicznych w badaniach nad chronologią. Potencjalne szanse na poprawę tego stanu rzeczy stanowią metody przyrodnicze (głównie ^{14}C), ograniczone jednak przez kłopoty z kalibracją i odniesienie do dat kalendarzowych oraz niewielką pulę wykonanych analiz. Dostrzegany powszechnie problem *plateau* krzywej kalibracyjnej dla okresu, który opisuje praca jest znaczącym utrudnieniem, ale w chwili obecnej można je systematycznie pokonać stosując statystyki „bayesowskie” do których uprawnia zestaw źródeł posiadanych przez Doktoranta. Dobrym przykładem byłoby „kombinowanie” rezultatów oznaczeń ^{14}C pochodzących z jednego zdarzenia w celu ograniczenia przedziału datowań.

Metody te są niewątpliwie znane Autorowi pracy i jak sądzę, brak możliwości ich użycia, jest także pochodną braku środków na analizy w sytuacji gdy ambitny projekt badawczy jest realizowany bez instytucjonalnego wsparcia. Przyrodniczą odstonę badań nad chronologią i periodyzacją uznać więc trzeba za postulat, możliwy do wprowadzenia w przyszłych badaniach, a być może wykonalny w momencie przystosowywania publikacji do druku. Pomimo tych drobnych niedostatków w badaniach chronologii absolutnej podkreślić trzeba niezwykle konsekwencję w tworzeniu szeregów chronologicznych w oparciu o metodę typologiczną. Warto odnotować pełną korespondencję z wcześniejszymi badaniami prof. Marka Gedla, prof. Macieja Kaczmarka oraz prof. Bogusława Gedigi wykonanymi na terenach ościennych. Gruntowna znajomość „materiału” źródłowego jest bardzo dużym atutem Doktoranta.

Systematyzacji dotychczasowej wiedzy na temat osadnictwa ŁPP w mikroregionie pleszewskim dotyczy rozdział „Pleszewski mikroregion osadniczy na tle nadodrzańskich ugrupowań łużyckich pól popielnicowych”. Jest on zarazem próbą interpretacji rozwoju kulturowego tych ziem od epoki kamienia po wczesny okres epoki żelaza. Jawi się ona jako interesująca, tym bardziej, że Autor nie stroni w niej od, charakterystycznych dla swego warsztatu, badawczego prób wszechstronnych falsyfikacji wcześniejszych koncepcji w oparciu o nowe źródła. Zgodnie z istniejącym stanem wiedzy koryguje teorie Józefa Kostrzewskiego, uzupełnia koncepcje Marka Gedla i Aleksandra Gardawskiego, ostatecznie przechylając szalę interpretacji na korzyść wizji Jana Dąbrowskiego, w której aglomeracja pleszewska uzyskuje status pogranicznej. Trudno się z takim obrazem nie zgodzić, bowiem zarysowane w pracach ostatniego z wymienionych badaczy dwie struktury stylistyczne: nadodrzańska (przede wszystkim) i mazowiecka mogą być traktowane jako „dyspozycyjne” w transmisji „łużyckich” cech kulturowych na badany obszar. Nie od rzeczy będzie zwrócenia uwagi na fakt, iż u podstaw stosowanej konsekwentnie przez Autora terminologii: łużyckie pola popielnicowe leżą właśnie koncepcje Jana Dąbrowskiego, dotyczące wewnętrznego zróżnicowania tej kultury i identyfikacji jej odmian regionalnych.

Osadnictwo łużyckich pól popielnicowych w południowo-wschodniej Wielkopolsce zostaje we wczesnym okresie epoki żelaza zamienione przez nową jednostkę taksonomiczną: północno-wschodnią kulturę halsztacką, a w dalszej kolejności przez kulturę pomorską. Taki „ciąg” przyczynowo - skutkowy w interpretacji osadnictwa mikroregionu pleszewskiego wydaje się być w pełni adekwatny i przekonujący. Bardzo wysoko należy więc ocenić wkład

Pana mgr. Grzegorza Szczurka w zapełnienie „białej plamy” dotyczącej osadnictwa ŁPP na tym obszarze. Z tego też powodu przedłożoną mi do oceny dysertację należy uznać za kompletną i wartą udostępnienia w formie publikacji. Jej niezaprzeczalnym atutem jest bowiem fakt, iż oprócz licznych i udanych prób interpretacji przeszłej rzeczywistości jest ona szerokim kompendium wiedzy źródłowej, dostępnej w formie katalogu i licznych zestawień. W tym miejscu warto powtórzyć słowa Autora, że koncepcje i ich omówienia mogą się zestarzeć, natomiast utrwalony na kartach pracy obraz przeszłej rzeczywistości – jako zbioru źródeł – nie zestarzeje się nigdy.

Mój szczególny szacunek budzi rzadko obecnie spotykana rzetelność badawcza. Przejawia się ona w szacunku do źródła i w etosie pracy, w którym szeroko stosowane i zróżnicowane metody analityczne pozwoliły na stworzenie publikacji będącej punktem odniesienia dla przyszłych badań. Z tego też powodu chciałbym wnosić o specjalne potraktowanie wysiłku badawczego mgr. Grzegorza Szczurka i wyróżnienie rozprawy przez Radę Dyscypliny Archeologia, Wydziału Archeologii UAM.

Mając na uwadze wszystkie zapisane powyżej oceny i komentarze z pełnym przekonaniem stwierdzam, iż dysertacja spełnia warunki stawiane rozprawom doktorskim i wnoszę o dopuszczenie mgr Grzegorza Szczurka do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Poznań, 23 sierpnia 2020 r.

Vidzi Deczrus
DZIEKAN
Wydziału Archeologii
prof. dr hab. Andrzej Michałowski

Marcin Znach
Rozprawy